

Тетяна ФАЙНИК

ОРГАНІЗАЦІЯ ЖИТТЄВОГО СЕРЕДОВИЩА ЛЮДИНИ — ОДНА З НАЙВАЖЛИВІШИХ ОЗНАК ЦИВІЛІЗОВАНОСТІ

Відображені у житловому будівництві світоглядні засади впливають із споконвічної синкретичної цілісності — нерозчленованості практичної і духовної життєдіяльності людей, що формувалася на широкому тлі її різноманітних вимірів.

Ключові слова: народне житло, світогляд, семантика, гносеологія, духовність, звичаєвість.

© Т. ФАЙНИК, 2015

Поступова втрата символічного підтексту традиційного житла призвела до того, що до часу появи етнографічних класифікацій житло було віднесене до сфери матеріальної культури. Цю обставину можна було б ігнорувати, якби вона не викликала суттєвих диспропорцій у вивченні дому, як, втім, і інших об'єктів, знаковий характер яких не цілком очевидний. Як справедливо зауважив С.А. Токарев, у роботах, які стосуються матеріальної культури, розробляється стійке коло сюжетів, що торкаються в основному тих аспектів житла, які співвідносяться з його матеріальною сутністю, при цьому ігнорується не менш важлива «ідеологія» житла [8, с. 3—5]. Проте, як виявляється, саме збалансованість утилітарних та символічних функцій визначила ту виняткову роль, яка дає можливість говорити про житло як феномен культури.

Створення організації життєвого середовища людини належить до найважливіших ознак цивілізації. «Для кожного народу його зодчество є ніби історичним паспортом, і саме воно засвідчує його вік, походження, ступінь цивілізованості, взаємозв'язки з іншими культурами» [3, с. 11].

При дослідженні гносеології та загального образно-семіотичного контексту народного житлового будівництва, зокрема українців, з урахуванням його регіональних проявів, слід звертати увагу на внутрішній механізм взаємозалежності об'єктивно існуючих та суб'єктивно-людських чинників у вивченні культури житлового будівництва; виявити (в ретроспективі) діалектику та динаміку взаємодії дохристиянських та християнських засад будівництва житла на території України; показати специфіку мовно-культурного та художньо-декоративного образу житла (хати, дому, хижі тощо) в різних регіонах України; проаналізувати традиційно-народні знання, вірування, повір'я, народну демонологію, звичаї та обряди, пов'язані із задумом будівництва житла, доборі місця під житло та будівельного матеріалу, початком, ходом та завершенням будівництва, ставленням до майстрів-будівельників, інших причетних до зведення житла осіб (реальних і символічних), власне його господарів; вказати на найбільш адекватні сучасному цивілізаційному стану українського суспільства традиційні духовно-світоглядні засади взаємодії людини з довкіллям при будівництві житла; розкрити зміст і традиційно-світоглядні функції елементів житлової споруди та художньо-мистецького оздоблення житла. На осно-

ві опрацювання етнографічної, історичної, філософської, культурологічної літератури та фольклористики; збирання та опрацювання польових матеріалів, вивчення пам'яток народної архітектури, архівних даних, народної мудрості про житло та житлове будівництво, зафіксованої в традиційних народних знаннях, фольклорі, віруваннях, звичаях, обрядах, демонології, в художньо-мистецькому оформленні житла та ін.

З усвідомленням, підняттям людини до вищих духовних ідеалів вдосконалювались образи, символи духовних начал. На найнижчих щаблях розвитку людського суспільства людині не дано було збагнути свого місця в цьому світі, і вона, щоб вижити, намагалася відмежуватись від усього чужого, незрозумілого, незбагненого. В міру пізнання нею світу, наближенні до Бога, гуманізується діяльність людини, стають довершенишими форми її духовного прояву. Це відображується в будівництві, особливо житловому. Спочатку житло — «покришка» («Своя хата — покришка» (народне прислів'я)), прихисток від ворожого оточуючого світу. Зрештою, хата стає подобою храму (його символізує покуть).

Еволюція житлового будівництва йшла поряд з еволюцією пізнання людиною всесвіту і свого місця в ньому, тобто з еволюцією її світогляду. Формування світогляду відбувається під вирішальним впливом суспільного буття на ґрунті *ідеального матеріалу*, яким суб'єкт оволодів. Світогляд, в свою чергу, «активно впливає на буття, його принципи мають нормативне значення» [13, с. 231]. У науковій літературі наголошується: «Кожна людина визначає своє ставлення до себе, до інших людей, до світу. Вона замислюється над своїми вчинками, намагається усвідомити їх на основі власного досвіду. Водночас, людина успадковує багату «пам'ять віків» попередніх поколінь, їх традиції, вірування. Так стихійно формується *світогляд* людини, який охоплює знання, переконання, прагнення, сподівання» [12, с. 80].

«Поряд з *індивідуальним світоглядом людини існує світогляд великих чи малих груп людей* (націй, соціальних верств, етнографічних груп, родини тощо), який у процесі історичного розвитку зазнає певних, нерідко значних змін. Таким чином, світогляд населення різних регіонів України, попри все спільне, що властиве даному народові, відзначається певною

специфікою. Так само він не однаковий для різних історичних періодів [12, с. 80—81]. Уся ця специфіка і усі ці зміни знайшли своє відображення у різних галузях народної культури, в тому числі й у культурі житлового будівництва. Іншими словами, архітектура — той Дім, у якому живе Людство.

Реконструкція світоглядних засад будівництва житла має стати актуальною в наш час, в епоху науково-технічного прогресу, коли нерідко при закладанні окремих будівель і навіть цілих житлових комплексів не враховуються місцеві будівельні традиції, ігноруються традиції і світоглядні засади. На допомогу сучасному архітектору повинна прийти народознавча культура загалом і традиція житлового будівництва зокрема. Оскільки культура житлового будівництва складалась упродовж тисячоліть, то про її світоглядні передумови можна міркувати, в основному, за знаками і символами, які можна віднайти у фольклорному середовищі — як словесному, так і в художньо-орнаментальному. Саме у традиційному фольклорному середовищі предмети завжди — суть знаки, а знаки — суть предмети. Образно-символічний статус зумовлюється їх функціональним призначенням у семіотичній системі свята та образу. При включенні в цю систему вони функціонують як «знаки», обрядові символи з певною семіотикою, без неї — позбавляються цього символічного змісту, перетворюючись на звичайні ужиткові речі, предмети, у даному випадку складові житлової будівлі, як, наприклад, піч і вогонь у ній. Залежно від актуалізації тієї чи іншої властивості предмети набувають того чи іншого статусу. Однак, при будівництві житла людина застосовувала й реальні знання, здобуті емпіричним шляхом. Вони становлять систему традиційних народних знань.

Сучасний зодчий повинен збагнути не лише практично-прагматичний сенс будівництва, зокрема житлового, а й глибинну філософію будівельної культури, заглибившись в її історію.

Джерелом уявлень про світобудову для людини упродовж століть були вірування, «...цебто переконання, які склались не емпіричним шляхом, а на підставі здогадів та припущень, що стосуються головно до тих ділянок, що їх пізнання досягають люде дуже поволі та з великими труднощами. Заступаючи знання, вірування тримається дуже вперто, змінюючись, однак, протягом часу та легко вбираючи

в себе нові елементи, що бувають занесені ззовні. Залежно від цього вірування різних культур та впливів, що серед них розібратись часом буває тяжко в найвищій мірі, а коли це й можливо, то тільки йдучи шляхом довгого та уважного порівняльного аналізу [4, с. 170—171].

Народні вірування дали чи не найбільшу кількість образів, символів, знаків, які відобразили світоглядні уявлення, що ними керувались наші пращури в народному житловому будівництві на всіх його етапах. Іноді для точнішого вивчення знаків, що символізують певні сили, які панують у світі, за уявленнями людей, є орнаменти предметів, які, на перший погляд, прямого відношення до будівництва житла не мають, наприклад, в українців писанка, яку тримали у житлі, адже вона сама є символом, який поєднує минуле і сучасне, що, в свою чергу, є зв'язком між язичницькою ідеєю відновлення Природи — Життя, і християнською ідеєю воскресіння Людини — *Ідеї* — *Духу*.

Не всі нюанси традиційно-народного менталітету враховуються в підготовці сучасного фахівця-зодчого, не всі питання, що стосуються осмислення стану будівельної культури як показника цивілізованості суспільства, ще в достатній мірі вивчені і представлені в науковій літературі, наприклад, такі як: «Житло як зосередження світоглядно-духовних та утилітарно-практичних передумов життєдіяльності людини», «Традиційне житлове будівництво як спосіб гармонізації стосунків людини з довкіллям», «Хата й осідок — замкнена мінісистема в макросистемі «білий світ», «Традиційна символіка (оберіг, пересторога, космос, рослинний і тваринний світи) в художньо-естетичному оформленні житлової будівлі» та ін.

У свідомості українця рідна хата асоціюється з усім найдорожчим — родом, краєм, святинями. Це — «домашнє вогнище», «рідні пенати», «батьківські пороги», «рушники на стіні», «весь білий світ». Типовий образ української хати — біла хата під солом'яною стріхою, в якій живе «дух життя». Дерев'яна («смерекова хата») — це продовження живої природи, і цю єдність не можна нічим порушувати. Хата — це свій мінісвіт в загальному макросвіті, де людина відчуває себе захищеною.

Уявлення про конструкцію житла, його форму, розташування його окремих елементів змінювались у

зв'язку із змінами уявлень людини про будову всесвіту. З космологічних міфів та біблійних переказів світ постає то як хаос, щось дике, непізнане, чуже, від якого потрібно відгородитись, захиститись, то у вигляді жінки, то дому й ковчега. У фольклорних текстах присутні всі можливі варіанти жінки-простору: незаймана дівчиця, дівчинонька, наречена, що відповідають образам білої хати (укр.), білого двору (пол.; болг.), білого міста (болг.) чи фортеці, жінка заміжня, мати — це хата чи місто — «жінка-фортеця».

Простір хати, міста — це сфера «культурна», змодельована чоловічою рушійною силою — будівничим і господарем — і з «хаосу» природи трансформована у залюднений «космос». Чоловіка сприймали у сільському середовищі селян як соціально зрілого лише тоді, коли він міг самостійно збудувати будинок.

*Ой там на горі дим, не дим?
Ой там Василенко дом робив,
Да всю ніченьку не всипав,
Собі дівчину прикликав:
Ой чи будеш ти жоною
Моїм дочкам слугою?» [7, с. 622].*

У процесі міфопоетичного творення значень/сенсів присутня парадоксальна логіка зовнішнього/внутрішнього. Шляхом ритуально-містеріальних дій один простір безконечно переходить в інший, формується новий світ, встановлюються його межі. Сенс — завжди той самий, бо він універсальний. «Хата, палац, місто, фортеця — це начало жіноче, але якісна риса чоловіка, одна з його можливих актуалізацій» [5, с. 71—73].

Житлова будівля відображувала головний напрям трудових занять її власника. Про це свідчить символіка, що відображує жертву при закладанні житла: у мисливця — це дикий звір, у землероба — зерно (на місці чотирьох кутів майбутнього житла), у скотаря — свійська тварина, овеча вовна тощо. Жертва означає принесення в дар частини власної душі.

Символіка, яка проступає як в самій конструкції житла, так і в розташуванні окремих її елементів, наприклад, печі, вікон і особливо в його художньо-декоративному оформленні, свідчить про намагання гармонізувати стосунки між людиною і оточуючим світом, прихилити його добрі сили на свій бік. Крім того, для стародавніх суспільств, які не знали писемності, архітектурна організація середовища була чи

не головним засобом передачі наступним поколінням людей норм соціальної поведінки.

З точки зору філософії житлового будівництва тут спостерігається діалектичний підхід до розміщення окремих елементів приміщення, що має посилювати його позитивну енергетику через певні паралелі та противиаги. Так стіна з вікнами розміщується паралельно до глухої стіни, поріг (місце закопування жертви), що знаходиться внизу, біля землі, лежить паралельно до полиці (високо на стіні) під образами на покуті; сама покуть діаметрально протилежна до печі. Таким чином, новий світогляд, християнський, має посилити, спрямувати в позитивний напрям дохристиянські світоглядні підходи або нейтралізувати їх.

Різноманітні природні ресурси у народних уявленнях часто сприймалися як живі істоти: відчували, дихали, розмовляли між собою чи з людьми, їх не можна було бити, рубати, пиляти, оскверняти.

Крім того, не в усіх народів однаково давніми є традиції землеробства (зрештою, на нашій планеті й сьогодні живуть племена збирачів-мисливців та скотарів). Україна — один з прадавніх землеробських країв на карті Європи, й це не могло не зумовити особливої уваги її етносів до великої таємниці безперервно-циклічного відтворення живого зела із зерна. Культивовані рослини, як об'єкти, які щороку помирають і відроджуються, часто бачилися людині носіями певної магічної сили, до того ж не позбавленої зв'язку з потойбіччям (бо проростання відбувається саме з-під землі), а отже, і з її власними пращурами. З огляду на це бачиться характерним, що у світотворчих міфах саме рослини є першими об'єктами, які виникли на землі чи були створені богами. Цю справу, своє важливе місце в міфології та ритуалах вони здобули пізніше за тварин. Та пояснити це неважко: адже осілому землеробському способу життя племен зазвичай передували більш примітивний мисливський побут.

Селянська хата є не лише річчю, але й знаком. «У деяких областях вже здалеку, лише на основі зовнішнього вигляду дому, ми можемо визначити національність його власника, його економічний та соціальний стан тощо» [2, с. 363].

З появою житла світ набув тих рис просторової організації, які на побутовому рівні залишаються актуальними і дотепер. «Насамперед, виникла універсаль-

на точка відліку у просторі, причому важливо підкреслити, що простір поза домом почав оцінюватися як впорядкований (за іншими правилами) саме завдяки існуванню дому. Іншими словами, дім надав світу просторового сенсу, і цим зміцнив свій статус найбільш організованої його (світу) частини» [1, с. 10].

Дім відокремив людину від космосу, виріс між ними і у зв'язку з цим набув характерних рис медіаційного комплексу. «З одного боку, дім належить людині, уособлюючи речовий світ людини. З іншого боку, дім пов'язує людину із зовнішнім світом, будучи у певному сенсі реплікою зовнішнього світу, зменшеною до розмірів людини» [14, с. 65]. У ньому співіснують людина і всесвіт. Саме тому є такими звичайними перекодування між частинами людського тіла, елементами космосу і складовими дому. Якщо слідувати логіці цієї схеми, дім може бути «розгорнутий» у світ і «згорнутий» у людину, якщо при цьому не будуть порушуватися правила відповідності. Показово, що в архаїчних текстах космологічного змісту створення дому відносять до останніх етапів створення світу, його матеріалізації, надання йому стійкої структури [11, с. 9—62].

У Давній Греції філософи вважали, що мірою речей є людина. І для наших пращурів, що тисячоліттями оволодівали простором, еталоном, мірою була людина, тому всі розміри, якими вони оперували, — лікоть, п'ядь, сажень (від «сягати») мають яскраво виражений антропоморфний характер. «Тим-то й забудова садиби — хата, стайня, комора, ворота і обладнання для них — в хаті — стіл, ліжка, мисник, лави, діжки, скрині, відра й ночовки, у дворі — віз і сани — все це відповідало людині, гармонувало з нею, було співрозмірним. Багатовіковий досвід попередніх поколінь вкарбувався у свідомість і в підсвідомість як відчуття єдності всього суцього, зв'язку людини з Всесвітом» [6, с. 193].

Елементами, що «закривають» дім, є дах, стіни; елементами, що «відкривають» дім та забезпечують його зв'язок із зовнішнім світом, — двері, вікна («очі дому» у загадках). Особливе значення має поріг дому, через який здійснюється контакт з «чужим» простором. Домашнє вогнище, піч — організуючий центр дому, символ духовної і матеріальної єдності родичів, що живуть у домі, джерело життя.

З погляду деяких учених, зокрема А. Леруа-Гурана, освоєння людиною простору і часу (*domestication*)

виявилось важливішим кроком для формування людини, ніж, наприклад, виготовлення знарядь виробництва [15, с. 10]. Тут ми спостерігаємо дуже важливе для А. Леруа-Гурана розмежування, якщо можна так висловитися, «нижчої» та «вищої» форми опанування простору і часу. Перша властива однаковою мірою і людині, і тварині (гніздо, нора, як «периметр безпеки», є і у тварин). Друга — концептуальна форма опанування простору — властива лише людині, оскільки є функцією розвинутого мозку.

Декілька слів про власне інформаційну характеристику дому. З цієї точки зору дім виступав як одне із основних джерел і трансляторів інформації. Він був свого роду книжкою і, разом з тим, активно сприяв формуванню уявлень про еталонні зв'язки у системі світ — людина.

За уявленнями українців схід був житлом Бога, Захід — сатани, тому на схід слід було звертатися з молитвою; під час створення Всесвіту «Господь сотворив сатану, дав йому ангелів і відпустив їх у западну сторону» [10, с. 445—447]. За польськими віруваннями, якщо йти весь час на захід, можна дійти до пекла, а на схід — до раю.

Символіка, яка проступає як в самій конструкції житла, так і в розташуванні окремих її елементів, наприклад, печі, вікон і особливо в його художньо-декоративному оформленні, свідчить про намагання гармонізувати стосунки між людиною і оточуючим світом, прихилити його добрі сили на свій бік. Крім того, для стародавніх суспільств, які не знали писемності, архітектурна організація середовища була чи не головним засобом передачі наступним поколінням людей норм соціальної поведінки.

Аксіологія простору містить оцінку *частин світу*: схід (меншою мірою — південь) як сторона, пов'язана із сонцем, днем, світлом і теплом, співвідноситься із сферою життя, чистоти, сакральним початком (на схід повернені ті, що моляться, вітварі у церквах, покуті у багатьох хатах), тоді як захід (менше — північ) пов'язується із смертю, нічною темнотою і потойбічним світом. Пор. уявлення про те, що рай, рівно як і житло Бога, знаходяться на сході, а сатана і його сили перебувають на заході.

Універсальною формою діяльності людини у стосунку до простору є його *освоєння*, тобто перетворення «чужого», хаотичного, «нечистого» простору

у «свій», космічний, «чистий». Хата простого селянина — це символ понять і відношень до світу. Покуть уподібнювалась до зорі, стеля — до небесного склепіння, а сволок — Чумацького шляху. Такий взаємозв'язок народжувався з глибокого відчуття селянського буття, знання природи.

Дім вважався житлом лише з того часу, коли спалахував у печі вогонь. Можливо, тому до прийняття християнства піч завжди була своєрідним центром, головним місцем, до якого тяжіло все у хаті. З прийняттям християнства вогнище «віддало» частину своїх функцій покуті, де завжди вішали ікони і стояв стіл.

Піч — це, насамперед, вогонь, вогнище. А воно в оселі відіграло роль не лише «осередку» тепла, а й духовну, згуртовуючу.

Вогнище — сакральний центр дому, пов'язаний з культом вогню, місце здійснення обрядових і магичних дій, скерованих на забезпечення благополуччя дому, здоров'я мешканців дому та успіху у господарстві. Відкрите вогнище відоме південним слов'янам та пастухам у Карпатах, у східних та західних слов'ян у домі ставили піч. За народними уявленнями, у вогнищі перебували домашні духи та пращури. Порожнє вогнище (без вогню) втрачало свою творчу силу. Відповідно до уявлень, на порожньому вогнищі здійснюються шкідливі магичні дії.

Навколо вогнища здійснюються дії основних обрядів життєвого циклу: народження, одруження, смерті. Звідси метафора: родинне вогнище. Біля вогнища здійснювалися ритуальні дії під час календарних свят: на Святий вечір, Різдво, Новий рік, Благовіщення.

Основні магичні дії вогню (очисна, захисна, продукуюча) переносилися на вогнище та його *атрибути*. Так, лопатка для вогнища (*рожен*) використовувалася під час першого грому: нею стукали по ночвах, горщиках і коморі з побажанням, «щоб повнилася зерном», «щоб був плід».

Родинне вогнище було в центрі численних обрядів, народних вірувань і звичаїв.

На відміну від покуті, де перебувають ікони і людина ніби стає перед лицем Бога, піч втілює сакральність іншого типу. Піч відіграє особливу роль у внутрішньому просторі дому, поєднуючи у собі символіку центра та межі. Як джерело їжі і домашнього вогнища, піч втілює ідею повноти та добробуту дому, і в цьому сенсі співвідноситься із столом. Оскільки через пічну трубу здійснюється зв'язок із зовнішнім

світом, зокрема і «тим» світом, піч зіставляється із дверима та вікнами. Пічна труба — специфічний вихід з дому, який призначений назагал для контактів з іншим світом: через неї всередину прибувають вогняний змії і чорт, а назовні вилітають відьма, душа померлого, хвороба, доля. Тому в хаті не можна казати лихого слова, що відобразилося й у прислів'ї «Сказав би, та піч в хаті»¹.

Свою світоглядну функцію, поряд з практичністю, відіграє огорожа, ворота, перелаз. Образно-символічне трактування мають криниця, льох, стола, а також частини житлового будинку — призьба, ганок; предмети хатнього обладнання — скрині, полиці тощо, які засвідчують про завершеність житлової будівлі і її відкритість до світу.

Справді, усе обладнання і предмети в інтер'єрі традиційної української хати, крім своїх основних функцій — створення зручностей для відпочинку, зберігання різних речей, оздоблення — мають і символічне значення. Таке ставлення народжувалося світоглядом селянина, його поетичною душею. Це природно, бо символізація є головною рисою народної творчості.

Щодо тридиційного інтер'єру українського житла, то він ще із часів давньоруського періоду характеризувався типологічною єдністю, про що писав Х. Вовк [4, с. 114].

Традиційно простір народного житла розподілявся таким чином, щоб кожен кут і суміжні зони мали певне призначення. Тільки виділивши місце для відпочинку, їжі, праці, могла розміститися в ньому велика родина.

Сволок відігравав роль основного класифікатора внутрішнього простору і, завдяки своєму розташуванню, означав подвійну межу: між верхом і низом та між внутрішнім і зовнішнім світом. Сволок метонімічно означав все житло і мав значення зв'язуючого начала не тільки в архітектурі, але й у сімейному відношенні. Готовий сволок теслярі обв'язували хустками і рушниками, «щоб у хаті було тепло», а після укладання бруса майстрів обдаровували цими речами і пригощали.

Із поперечним розташуванням сволока пов'язана його роль як символічної межі між «внутрішньою»

(«передньою») частиною дому і «зовнішньою» («задньою»), які співвідносяться із входом/виходом, тобто основним поділом внутрішнього простору дому. Тому гість, який зайшов до хати, сідав на лавку біля входу і не повинен був заходити за сволок без запрошення господарів.

Місце під сволоком (під його центром) є топографічним центром дому, де відбувається більшість обрядів, які не пов'язані із сидінням за столом або піччю.

Деякі обрядові дії із сволоком могли вплинути на долю мешканців дому. Так, щоб шлях був щасливим, перед виходом із дому слід потриматися за сволок. При важкій смерті одного із мешканців дому, бажаючи полегшити агонію і звільнити вихід для душі, свердлили дірки у стелі, знімали дошки і піднімали сволок.

Будучи символічною межею між «своїм» і «чужим», сволок одночасно був зв'язуючою ланкою між «тим» і «цим» світами. Так, на сволоку залишали частину обрядової їжі (хліб, жито). Сволок в Україні завжди символізував міцність оселі і ним завжди пишалися, вихвалялися перед гостями. На ньому вирізбювали дату спорудження, прізвище, ім'я господаря. Іноді записували важливу подію в житті родини чи суспільства.

Згідно з народними віруваннями, сили сволоку надавали містичні «освячення». Йдеться про зілля, яким прикрашали («клевчали», «майовили») хати на Зелені свята. Крім гілок липи, клена, «шувару» («лепехи»), вживали, наприклад, кропиву, різноманітні квіти².

Прагнення мати в оселі надійного захисника зумовлювало появу на сволоці різноманітних знаків. Звичайно, найчастіше вони містили в собі відбиток повсякденних клопотів селянської родини, але інколи акумулювали якісь основоположні засади її складного життя, виступаючи в ролі чинників вироблення світогляду, становлення особистості, ставлення до тих чи інших процесів, явищ.

Стіл завжди був у кутку навпроти печі. Таке розташування визначалося кількома його функціями — тут працювали, відзначали урочистості чи сумували, споживали їжу, тому його ставили у чистій та освітленій частині житлового приміщення.

¹ ПМА, записано 20.06.2009 р. в с. Зелена Верховинського р-ну Івано-Франківської обл. від Васильчук Василя Юрїївни, 1930 р. н.

² ПМА (Польові матеріали автора), записано 02.06.2008 р. в с. Зарічеве Перечинського р-ну Закарпатської обл. від Іванків Марії Павлівни, 1933 р. н.

Можна передбачити, що сама назва «стіл» тісно пов'язана із словом «стелити», тобто поставити на щось страви. Колись слов'яни їли просто на землі, принаймні щось підстеливши, або розкладали харчі на дошці, навколо якої і всідалися.

Великий стіл уособлював у собі ідею єдності, родинної міцності та злагоди. За ним збиралися усі разом, щоб їсти, тому він, образно кажучи, сприймався як «годувальник» сім'ї.

Стіл відігравав функцію певного магічного символу. На ньому навколишній світ із землею і лісом, водами і луками, звірами і птахами набував форми хліба насущного, який завжди лежав на обрусі. Говорили: «Хоть в день, хоть в ночі ніколи не прибирайте хліб зі стола»; на стіл не можна класти шапки, «бо це місце Бога (хліба)», а також сидати: «Не сидай на стіл, бо чиряками обсипле». «На стіл не можна класти ключі, бо сварка буде»³.

В одній із весільних пісень до нього звертаються як до живої істоти:

*На добраніч, столи й лави,
Ще й стіни мальовані...*

Стіл у селянській хаті використовувався як обрядовий предмет. Вірили, що певні ритуальні дії з ним забезпечували родинний достаток. На Святий вечір на нього клали сіно, застеливши обрусом зверху, потім хліб й мисочку з сіллю, що означало гостинність, а у лемків під ним опинявся посуд, сокира, леміш чи колесо від плуга. А його ніжки зв'язували ланцюгом, щоб коні були міцні, не розбігалися, щоб королева добре доїлася, ставили поблизу дійничку. У деяких місцевостях насипали зерно і залишали гроші, а на краєчках — часник, який мав охороняти людей і худобу від захворювань.

Як бачимо, ця, на наш буденний погляд, звичайна, виготовлена людськими руками річ хатнього ублаження надіялася ще й здатністю творити диво. Наприклад, з хати виносили стіл, щоб відганяти бурю («прогнати бурю за ліси і гори»)⁴.

Столи, крім міцності, відзначалися й вигадливою різьбою. Їх прикрашали геометричним орнаментом у вигляді шести пелюсток, вписаних у коло,

³ ПМА, записано 20.06.2009 р. в с. Зелена Верховинського р-ну Івано-Франківської обл. від Васильчук Василіни Юріївни, 1930 р. н.

⁴ ПМА, записано 28.06.2010 р. в м. Перечин Закарпатської обл. від Файник Василя Івановича, 1941 р. н.

або хрестів, складених із квадратиків та трикутників, тощо.

В орнаменті стола-скрині на Закарпатті зустрічаються також колосся пшениці, олені. Майстер надає їм символічного значення (наприклад, колосок — постійна думка про хліб, олені — сила й багатство).

Стіл зберігся в побуті й донині, але місце його в кімнаті змінилося. Усе частіше він у центрі помешкання. Поступово втрачається і його символічне значення.

«Скриня в українській етнографії тепер уже трохи відійшла від того, що це слово означало у римлян (*scrinium*), хоч сама річ існує й досі на Україні під назвою бодні. Бодня — це невисока кадушка, або довбана, або складена з клепок та обручів з приладженням до неї верхом та з замком; вона виключно служить дівчатам та жінкам для переховування їхнього майна. А словом «скриня» звуть тепер те, що римляне звали *arca*; скриня буває досить велика, дерев'яна (іноді обкована), на Україні вона майже завше розмальована квітками або (найбільше у гуцулів) оздоблена різьбою, її часто ставлять на чотирьох невеликих коліщатках, щоб легко пересувати з місця на місце» [4, с. 114].

Ніхто не мав права зазирати до скрині — ні мати, ні батько, ні сестра. Скриня залишалася власністю дівчини, а пізніше жінки, на все життя, адже була головним об'єктом весільного обряду. У спадок могла перейти тільки після смерті жінки.

Скрині ставили у світлиці біля столу. Вони, мальовані або різьблені, завжди виділялися серед інших селянських меблів, які переважно не оздоблювалися.

Скриня була символом майбутньої нової сім'ї. Молода дружина вивозила її з рідної хати як спогад про минуле своє дівочтво, як частину родового вогнища, батьківської хати, звичаєвих устоїв, духовних і моральних засад. Вона ставала в певному розумінні фундаментом нової родини.

Лавка — ще один елемент оснащення селянської хати. Це — широка дошка, яка нерухомо прикріплена до стіни або стоїть окремо на ніжках, інколи із опертям, використовувалася не тільки для сидіння або лежання, але і як обрядовий атрибут. Подібно до вікон і дверей, лавка символізувала життєвий, наповнений простір дому у протилежність до порожнечі смертного житла, пор. у похоронному голосінні:

*Вже там побудували тобі хатинку,
Без дверей та без віконечок
І без білих дерев'яних лавочок [9, с. 72].*

В обряді «скочити з лавки» лавка метонімічно означала батьківську хату, а скочити означало залишити батьківській дім.

В художньо-естетичному оформленні житлової будівлі» власне докладно розкриваються світоглядні орієнтири українців назагал, їх специфіка і відозміни в різних регіонах України. Подаються найпоширеніші орнаментальні мотиви розпису стін, печі, дерев'яних різьблених деталей інтер'єру, предметів і речей, передбачених усталеними канонами, робиться спроба визначити семантику та смислове навантаження, а також традиційне місце у житті квітів, трав, рослин тощо. Все це варто знати і враховувати у своїй діяльності сучасному архітектор-дизайнеру.

Отже, дім — житловий простір людини, символ сімейного добробуту і багатства, локус багатьох календарних та сімейних обрядів. У народній будівельній традиції, дім, з одного боку, протиставлений зовнішньому світу і тому є об'єктом різноманітних магічних ритуалів, які здійснюються для його захисту та охорони від злих сил. У фольклорі та міфології символами дому виступають сволок, домашнє вогнище, піч, покуть, стіл, скриня. З іншого — дім єднає людину зі світом, з його добрими й недобрими силами, отже, він мусить збалансувати їх, закликавши до себе вищі духовні сили, для яких він відкритий і які вітає.

Обереги — різноманітні магічні засоби (вербальні тексти, предмети, дії, порухи, обряди), які охороняють людину та його світ (дім, худобу, врожай, знаряддя праці тощо) від потенційної небезпеки: нечистої сили, хворіб (зокрема вроків), хижих тварин, змії, градових хмар тощо. Дія оберегу полягає у тому, щоб різними способами відвернути ще не реалізоване зло — створити перепону між об'єктом, який охороняється, і небезпекою, магічно «закрити» цей об'єкт, зробити його невидимим, нейтралізувати носія небезпеки, заподіяти йому шкоди, знищити його, відігнати небезпеку, задобрити або наділити об'єкт, який охороняється, захисними властивостями і здатністю опиратися злу.

У число оберегів входили дії, які скеровувалися на те, щоб надати об'єкту, який охороняється, такі властивості, які робили б його неушкоджуваним небез-

пекою. Надати людині чи тварині такі властивості можна, якщо доторкнутися до предмета, який має бажані якості: бути неушкоджуваною або нечутливою до небезпеки, наприклад, піч, рідше — стіл.

Один із універсальних і найбільш розповсюджених способів захисту простору, який охороняється, є його освячення.

У народному житловому будівництві усі дії, спрямовані на досягнення практичного результату, супроводжувалися діями ритуальними, спрямованими на поєднання своїх намірів з волею вищих духовних сил. Люди продукували ці ритуали, постійно вдосконалювали їх і передавали нащадкам. Вдосконалення йшло по лінії наближення до найвищих зразків духовності. Все це відбувалося у залежності від ступеня наближення людства до духовних ідеалів внаслідок самовдосконалення, ступеня розвитку духовності самої людини.

1. Байбури́н А.К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян / А.К. Байбури́н. — Ленинград, 1983.
2. Богатырев П.Г. Магические действия, обряды и верования Закарпатья / П.Г. Богатырев // Вопросы теории народного искусства. — М., 1971.
3. Вечерський В. Українські дерев'яні храми / В. Вечерський. — Київ, 2007.
4. Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології / Х. Вовк. — Київ : Мистецтво, 1995.
5. Конєва Я. Фортеця на ім'я жінка у пісенному фольклорі слов'ян / Я. Конєва // Народна творчість та етнографія. — 2006. — № 2.
6. Логвин Г. Народне мистецтво і його роль у формуванні ментальності людини / Г. Логвин // Народне мистецтво. — 2009. — № 2—4. — 2010. — № 1—2.
7. Потебня А.А. Объяснения малорусских и сродных народных песен / А.А. Потебня. — Варшава, 1887.
8. Токарев С.А. К методике этнографического изучения материальной культуры / С.А. Токарев // Советская этнология. — 1970. — № 4.
9. Толстая С.М. Лавка / С.М. Толстая // Славянские древности: этнолингвистический словарь : в 5-ти т. — М. : Международные отношения, 2004. — Т. 3: К (Круг) — П (Перепелка).
10. Толстой Н.И. Восток — Запад / Н.И. Толстой // Славянские древности: этнолингвистический словарь : в 5-ти т. — М. : Международные отношения, 1995. — Т. 1: А-Г.
11. Топоров В.Н. О структуре некоторых архаических текстов, соотносимых с концепцией «мирового дерева» / В.Н. Топоров // Труды по знаковым системам. — Тарту, 1971. — № 5.

12. Українське народознавство. Навчальний посібник / за ред. С.П. Павлюка, Г.Й. Горинь, Р.Ф. Кирчіва. — Львів : Фенікс, 1994.
13. Український радянський енциклопедичний словник. — К., 1968. — Т. 3.
14. Цивьян Т.В. Дом в фольклорной модели мира (на материале балканских загадок) / Т.В. Цивьян // Труды по знаковым системам». — Тарту, 1978. — № 10.
15. Leroi-Gourhan A. Le geste et la parole... / Leroi-Gourhan A. — Paris, 1965. — Т. II. — P. 52—56.

Tetyana Faynyk

ON ORGANIZING OF HUMANS' DWELT SURROUNDINGS AS MOST IMPORTANT SIGN OF CIVILIZATION

Worldview principles, reflected by house-builders' activities have arisen from an original syncretic integrity being insepara-

ble entity of people's productive and spiritual life and supported by quite a wide background of various phenomena.

Keywords: people's house-building, outlook, semantics, epistemology, spirituality, traditions.

Tetyana Faynyk

ОРГАНИЗАЦИЯ ЖИЗНЕННОЙ СРЕДЫ ЧЕЛОВЕКА — ОДИН ИЗ ВАЖНЕЙШИХ ПРИЗНАКОВ ЦИВИЛИЗОВАННОСТИ

Отраженные в жилищном строительстве мировоззренческие основы созидательной работы народа вытекают из изначальной синкретической целостности — нерасчлененности практической и духовной жизнедеятельности людей, формировавшейся на широком фоне различных творческих проявлений.

Ключевые слова: народное жилище, мировоззрение, семантика, гносеология, духовность, обрядность.